

Amelberga als heilige

Na de dood van Amelberga werd ook zij begraven in de kerk. De relieken van Amelberga bevinden zich in een schrijn in de abdijkerk. Deze worden eens in de zeven jaar – een heilig getal volgens Benedictus – getoond tijdens de heiligdomsvaart van Maastricht. De reliekbuste wordt dan gedragen door monniken die op deze wijze het publiek kennis laten maken met deze heilige. Vreemd genoeg wordt dat niet gedaan door benedictinessen, de vrouwelijke equivalenten van de monniken. Mocht u overigens keelpijn hebben en richting Susteren gaan, dan is het raadzaam om, net als in de (late) middeleeuwen, bier aangengd met honing te drinken uit een kroes waarop een beeltenis van Amelberga staat. Wie weet helpt het.

‘Er was een volle aflat te verdienen als pelgrims in juli Susteren bezochten en daarbij de relieken aanschouwden’

Zoals gezegd weten we verder niets van Amelberga. Haar naam komt alleen voor op de inventarislijsten. Tijdens de Franse tijd werden de archieven van het klooster door de benedictinessen zelf verbrand en werden de relieken verstopt. Nadat het voor katholieken weer veilig werd om hun geloof te belijden, werden de overblijfselen van de heilige tevoorschijn gehaald en op verschillende momenten getoond aan het publiek. Er was zelfs een volle aflat te verdienen als pelgrims in juli Susteren bezochten en daarbij de relieken aanschouwden. Een relatief onbekende vrouw uit de vroege middeleeuwen wordt zo door de katholieke gemeenschap nog steeds in ere gehouden. Wilt u de reliekschrijn met de schedel en andere overblijfselen zien? In 2025 komt Amelberga weer naar buiten. ■

Titelpagina van een van de twee boekjes die zuster Bertken schreef. Drie uitgevers gaven de boekjes na haar dood uit, waaruit blijkt hoe geliefd ze was. Zuster Bertken was de eerste Nederlandse vrouw van wie er teksten in druk verschenen. Collectie Koninklijke Bibliotheek.

Ingemetseld in de stad

Zuster Bertken (1426/27-1514)

In Utrecht is in de Choorstraat (spreek uit als Koorstraat) een gedenksteen te vinden. Met die steen wordt de plaats aangegeven waar de kluis van zuster Bertken heeft gestaan. Deze zuster Bertken, ook wel Suster Betken genoemd, is het bekendste voorbeeld van een stadskluizenares in Nederland.

Bertken was waarschijnlijk een bastaarddochter van de proost van de Pieterskerk van Utrecht. Na haar overlijden in 1514 wilden zoveel burgers afscheid van haar komen nemen dat het kerkbestuur zes kerkwachters moest inhuren om de grote menigte in bedwang te houden. Ook werd de kerkklok van de Dom tweemaal geluid, iets wat alleen gebruikelijk was bij de dood van een bisschop. Hoe kon een bastaarddochter zo geëerd worden?

Religieuze behoeften

Vanaf de elfde eeuw begon de samenleving te veranderen. Er vonden in de landbouw ontwikkelingen plaats waardoor er met minder mensen meer voedsel geproduceerd kon worden. Er kwamen daarom steeds meer ambachtslieden en er werd veel meer handel gedreven. De geldeconomie kwam weer terug en de langeafstandshandel werd hersteld. Hierdoor ontstonden nieuwe steden en werden de bestaande steden veel groter. Het christelijk geloof bleef onveranderlijk belangrijk in deze periode. Maar de religieuze behoeften van de middeleeuwse mens veranderden wel. Vooral in de steden. Aan de ene kant was er een steeds grotere tendens naar ritualisering en veruiterlijking van het geloof, terwijl aan de andere

kant juist behoefte was aan de verinnerlijking van het geloof.¹ Al deze veranderingen komen goed tot uiting in de opkomst van de stadskluizenaresen. Tot en met de vroege middeleeuwen waren kluizenars vooral mannen. Een kluizenaar trok zich voor langere tijd terug uit de maatschappij, vaak in een bos of een woestijn, waar hij afgezonderd in een eenvoudige hut of grot gingen wonen. Deze ruimte werd kluis of hermitage genoemd. Met een ascetische levensstijl, meditatie en gebed probeerde de kluizenaar dichter bij God te komen. Hierdoor genoot hij veel aanzien bij het volk, wat niet altijd

te rijmen was met het ideaal van eenzaamheid. Een leuk voorbeeld hiervan is Simon de Pilaarheilige uit de vijfde eeuw. Hij woonde in een hut in de woestijn in Turkije, waar hij heel beroemd werd om zijn levenswijze. Helaas voor hem trok hij veel bewonderaars die hem om steun en advies kwamen vragen. Door al die aandacht kwam Simon niet meer toe aan zijn kerntaak: in eenzaamheid bidden en mediteren. Zijn oplossing was even elegant als simpel. Hij zette een pilaar neer en ging hier bovenop zitten, buiten het bereik van de menigte. Helaas nam zijn populariteit hierdoor nóg verder toe, waardoor hij zich genoodzaakt zag om zijn pilaar een aantal keren te verhogen. Uiteindelijk vond hij zo zijn rust op achttien meter hoogte.

Kluizenaar in de stad

Vrouwen in de middeleeuwen die hun leven aan hun geloof wilden wijden, trokken zich in eerste instantie terug als nonnen in een klooster. Maar vanaf de elfde eeuw kozen steeds meer vrouwen voor een religieus leven midden in de stad, als kluizenares. Zij lieten meestal aan de zuidkant van een kerk een kluis bouwen waarin ze zich lieten opsluiten. Als een vrouw zich liet inkluizen, werd er vaak een begrafenismis opgedragen en kreeg ze de laatste sacramenten toegediend. Met deze rituele handelingen nam zij afscheid van het aardse leven. De

kluis van de stadskluizenares was vaak een eenvoudige ruimte van ongeveer zestien vierkante meter, maar er bestonden ook vrij grote kluizen van twee verdiepingen. Meestal was er een raam om de mis in de kerk te kunnen volgen en een raam aan de straatkant. Ook had een kluis een deur, waardoor ze niet echt ingemetseld zat. Toch schijnen de vrouwen in de praktijk maar zelden hun cel verlaten te hebben. Veel kluizenaresen hadden vrouwen die hielpen met dagelijkse zaken en het schoonhouden van de kluis. Ook kregen ze weleens een logee op bezoek.² Eten kregen ze van particulieren, die daarvoor in ruil bijvoorbeeld een aflat kregen. Het was meestal wel de bedoeling dat de kluizenares verder in haar eigen levensonderhoud voorzag. Dit deed ze bijvoorbeeld door boeken te schrijven of te kopiëren, liturgische gewaden te borduren en te naaien, of door te spinnen of te weven.³

Waarschijnlijk had in de late middeleeuwen vrijwel iedere stad in West-Europa wel een kluizenares. Zo moeten in deze periode honderden vrouwen zich hebben laten inmetelen bij een stadskerk. Vaak waren het niet-adellijke, intellectuele vrouwen van een jaar of veertig. Doordat zij zich lieten inkluizen, kregen ze de mogelijkheid om hun leven te wijden aan studie en spiritualiteit. Zo waren zij teruggetrokken uit

het gewone leven, maar stonden ze wel nog steeds in nauw contact met hun stadsgenoten. De burgers van de steden erkenden haar geleerdheid en kwamen naar de stadskluizenares toe voor godsdienstlessen en wijze adviezen. Ook de plaatselijke elite wist haar te vinden. Zo ontpopten deze stadskluizenaresen zich vaak tot de vrouwelijke gelijke van de priester of pastoor. Ondanks hun verborgen bestaan en het feit dat vrouwen in de late middeleeuwen weinig aanzien genoten, wisten deze stadskluizenaresen zo grote invloed te krijgen.⁴

Goede raad

Ook zuster Bertken had, als bastaarddochter van een proost, waarschijnlijk wel een goede opleiding genoten. Zo zijn van haar hand een aantal religieuze geschriften bewaard gebleven. In de zevenenvijftig jaar dat zij in haar kluis leefde, heeft ze ook veel goede raad kunnen geven. Blijkbaar had ze daarmee voldoende aanzien verdiend om bij haar dood evenveel respect als een bisschop te krijgen. Ook had ze voldoende populariteit vergaard om een kerk bij haar afscheid uit zijn voegen te laten barsten.

‘De burgers van de steden erkenden haar geleerdheid en kwamen naar de stadskluizenares toe voor godsdienstlessen en wijze adviezen’

Met het Concilie van Trente (1545-1563) kwam er een einde aan deze vrouwelijke spirituele autoriteit. Want volgens het Vaticaan hoorden vrouwelijke geestelijken niet in het openbare leven van een stad, maar in een klooster. Zo loopt de ontwikkeling van stadskluizenaresen parallel aan de tijd van steden en staten. Dit is goed bruikbaar voor de nuancering van de machtsverdeling in deze periode, die over het algemeen vooral over mannen lijkt te gaan. ■

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

Gedenksteen voor zuster Bertken in de Choorstraat in Utrecht.

¹ Anne-Laure van Bruaene (2008), *Om beters wille, Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam: University Press, p. 210.

² www.geschiedenis-beleven.nl/ommuurde-vrouwen-in-de-middeleeuwse-stad/.

³ historiek.net/zusterbertken-kluizenares-utrecht/68694/.

⁴ Anneke B. Mulder-Bakker (2007), *Verborgen vrouwen: Kluizenaresen in de middeleeuwse stad*, Hilversum: Uitgeverij Verloren.

